

heeft teruggetrokken in *L'Empire Prussien et l'Apocalypse*.²² 'L'impérialisme moderne', dat hij op bladzijde iii hekelt, is voor Groen - daarin op zijn manier duidelijk 'issu du Réveil' - apocalyptisch van aard. Immers, zegt Groen, terecht stelt mijn zegsman - Hodenberg dus - dat de anti-christ zich voor zijn anti-goddelijke doeleinden bedient van 'les choses les plus excellentes'. Hij gebruikt deze om ons van de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan God af te leiden en dat doet hij (bladzijde 8 en 9) door ze tot afgoden te maken. Zo kan het vaderland een idool worden, of de Kerk (zoals we bij 'le jésuitisme' zien), of het koningschap, de vrijheid, de orde. Men merke op dat de neo-conservatieve hypostasering van 'Law and Order' bij Groen op afweer stuit. Zijn 'godsdiensstige gevoelens' isoleren en hem dan tot een conservatief verklaren, doet hem onrecht. In deze tijd, gaat Groen voort, zijn de gangbare afgoden de 'nationalité',²³ de vooruitgang, het materiële gewin. Daaraan offert men eer en geweten en dat is nu precies wat anno 1866 in Pruisen plaatsvond: daar heerste 'un patriotisme idolâtre', ook, zo onderstreept hij, bij de conservatieven. Onder verwijzing naar een citaat van Gerlach vermeldt hij dat Bismarck, volgens een bitter ironische opmerking van een vooraanstaand liberaal, de conservatieve partij heeft vernietigd 'par une irrémédiable apostasie'.²⁴ Deze laatste woorden zijn een interpretatie van Groen zelf. Zó zag hij het toegeven aan wat voor hem zo goed als voor zijn overleden vriend Da Costa 'de goden dezer eeuw' waren, en zo scherp was hij in zijn - mogen wij wel zeggen - profetische visie. Maar hij beroept zich niet alleen op een reeds in een vroeg stadium, april 1866, helderziend geworden tegenstander. Ook conservatieven zelf zijn over de ommezwaai van hun partij - bij al hun 'extrême indulgence' jegens Bismarck - verontrust. Neem de Barmer zendingsman Friedrich Fabri.²⁵ Deze verwijt zijn partij dat zij van de oorlog tegen hetzelfde Oostenrijk dat vroeger principieel als bondgenoot bij uitnemendheid gold, een heilige oorlog heeft gemaakt: 'peu s'en est fallu - heet het op bladzijde 15 - qu'on ne saluât dans la landwehr le peuple d'Israël allant exterminer les Amalécites!' Gesteund door dit getuigenis verklaart Groen

22. Smitskamp, 'Groen', 191 n. 43. De aldaar geciteerde blz. 8 van *L'empire* bevat niets dat deze mening steunt, maar ook blz. 3 (de 8 is waarschijnlijk een drukfout) heeft deze tendens geenszins.

23. Een goede vertaling zou zijn: het eigen volk.

24. *L'empire*, 13, met in een noot zijn bron, een citaat van Gerlach: 'Schon im April, als erst der kleinste Theil von dem geschehen war, was jetzt vor Augen liegt, erklärte der Fortschrittsmann Stadtgerichtsrath Twesten ...: es sei die Zersetzung der conservativen Partei ein sehr grosses Verdienst des Grafen Bismarck; nach ihm werde es keine conservative Partei mehr geben, denn alle ihre Principien werfen sie jetzt über Bord'.

25. Over de polemieck tussen Groen en Fabri, cf. Fafié, *Stahl*, 144-147.